

Az irodalomtanár Németh Sándor

ANDRÁS MÉSZÁROS
THE TEACHER OF LITERATURE, SÁNDOR NÉMETH

37-051(=511.141)(437.6)
821.511.141:37
372.882.151.114.1

Sándor Németh. The evangetic lyceum in Bratislava. Literature teaching.

Turczel Lajos egyik nagy érdeme, hogy a (cseh)szlovákiai magyar kultúra történetének sok ismeretlen vagy elfeledett személyiségét mutatta be és helyezte művelődéstörténetünk összefüggérendszerébe. Tette ezt a nemes értelemben vett pozitívista irodalomtörténeti hagyomány szellemében, amelyik az adatokra és a történeti tényekre támaszkodva, és azokat tiszteletben tartva rekonstruálja a múlt – nem mindig a centrumban tevékenykedő, de ható – erőit.

Az alábbi írás ezt a tradíciót eleveníti fel azzal, hogy a Turczel Lajos tanszéke, a pozsonyi magyar tanszék múltjaként is értelmezhető egyik 19. századi pozsonyi iskola – az evangélikus líceum – magyar tanszékén folyó irodalomoktatást tárja fel kéziratok alapján. A tanár, akiről szó lesz, Németh Sándor. Róla már említést tettem egy korábbi írásomban¹, de ott csupán abban az összefüggésben tárgyaltam őt, hogy az iskolában rendszeresített magyar tanszék első tanáráként milyen módon ékelődött be abba a folyamatba, amelyik a hagyományos *historia litteraria* fokáról a század utolsó harmadában eljutott a nemzeti klasszicizmus és a pozitívizmus elveihez. Ebben a tanulmányomban csak Némethnek azt a szöveggyűjteményét² idéztem, amelyet a nyelvtanulás végett adott diákjai kezébe. Időközben, más témában kutatva, a volt líceumi könyvtár kéziratok között kezembe kerültek Németh olyan jegyzetei, amelyeket egyrészt a zay-ugróci tanterv előírásai, másrészt az Entwurf normái alapján oktatott irodalomtörténet tanításához készített. Belőlük kiolvasható nemcsak Németh irodalomszemlélete, hanem az a szellemiség is, amelyik az adott korban, vagyis a 19. század negyvenes és ötvenes éveiben megjelent az evangélikus iskolákban. Az alábbiakban röviden bemutatom Németh Sándor életét, majd pedig *Az egyetemes irodalom története* és *A magyar költészet története* című kéziratok jegyzeteket, kitérve eközben a verstani, a stilisztikai és a poétikai jegyzetekre is.

Németh Sándor 1811. június 15-én született Kőszegen.³ Gimnáziumi tanulmányait a pozsonyi evangélikus líceumban végezte, majd pedig négy éven keresztül nevelősködött a Liptó vármegyei Potornyay családnál. Ekkor a német irodalomban és filozófiában próbált tájékozódni. Herder és Jean Paul műveit olvasta, pedagógiai né-

zeteit A. H. Niemeyer elmélete határozta meg, a filozófiában pedig J. K. Kiesewetter kantianus gondolkodása, valamint J. F. A. Heinroth miszticizmusa hatott rá. Mivel németországi egyetemre nem tudott kijutni, a bécsi evangélikus teológiai akadémián tanult három éven keresztül. 1840-ben kapott meghívást Pozsonyba, ahol a líceumban főként a magyar nyelvet és a reáltárgyakat oktatta. (Ekkor adta ki a magyar nyelv oktatásának megkönnyítésére a *Chrestomathiát*.) Részt vett az 1841-es pozsonyi, az 1842-es soproni, majd pedig a zay-ugróci tantervi tanácskozásokon. 1844 nyarán németországi tanulmányúton vett részt, rövid megállókkal Berlinben, Potsdamban, Braunschweigben, Wolfenbüttelben és Göttingenben. A zay-ugróci tanterv értelmében 1846-ban ő kezdte előadni az európai irodalom történetét. Ennek „mellékterméke” az egyetemes irodalomtörténet kéziratos jegyzetei. 1850 után Németh nyakába szakadt a történelem oktatása is. Feljegyezték róla, hogy mindig nagyon lelkiismeretesen készült az előadásaira. Ezekhez saját könyveket is beszerzett, de állítólag a líceum könyvtárát is előszeretettel használta, és néhány könyv vagy kézirat akár egy évtizedig is nála maradt. Légcsőai bántalmak miatt 1864 márciusától nem taníthatott, reichenhalli gyógykezelése sem javított az állapotán, a betegség gyors előhaladta után 1865. február 3-án halt meg.

Az egyetemes irodalom jegyzete két változatban is fennmaradt. A két változat között alig van eltérés, mindamelllett – ahol ezt a megfogalmazás variációi megkövetelik – kitérek ezekre. Az első jegyzet, amelyik az 1846/1847-es tanév számára készült, a következő címet viseli: *Az egyetemes iralom történetének vázlata, különös tekintettel a Nyugot-Európai népek iralmának történetére*.⁴ A kézirat belső felosztása: Bevezetés (1–4. §), I. rész (*Az írászat eredete és más ide tartozó tárgyakról*, 3 fejezet, 5–12. §), II. rész (*A tudományok eredete, terjedése és viszontagságairól mi időnkig*, 1–3. fejezet, 13–37. §; 4–7. fejezet, 1–32. §; a paragrafusok újrászámolásának az az oka, hogy a második rész negyedik fejezetével vette kezdetét a második félév tananyaga). Mivel ez a kézirat tartalmazza a tárgy első megfogalmazását, nagyon sok törlés és átírás meg margóra írt jegyzet található benne. A másik változat címe: *Egyetemes, de különlegesen Nyugot-Európai iralom történetének vázlata*.⁵ Ennek a kéziratnak a belső felosztása teljesen identikus a megelőzőével. Megszűnnek viszont a törlések, és a margóra tett megjegyzések száma alaposan csökken.⁶ Ebből, valamint a megfogalmazások megfeleléséből arra lehet következtetni, hogy ez a második kézirat a megelőzőnek a letisztázott másolata. Ez a kézirat ugyan datálatlan, de a szöveg végén található bejegyzésből arra lehet következtetni, hogy a forradalom után – a legnagyobb valószínűséggel 1851-ben – íródott. Itt azt fogalmazza meg Németh, hogy 1848. március 15-e után a cenzúra eltörlésével új korszak kezdődött a magyar irodalom történetében, de ez a forradalom leverése után megváltozott, miáltal „a nemzeti iralom iránya is határozott és szoros korlátok közé szorítva”. Azon ne lepődjünk meg, hogy az egyetemes irodalomtörténetben a magyar irodalom kérdéseivel is foglalkozik, hiszen ez állandó részét képezi fejtegetéseinek.

Nem beszélve arról, hogy az *egyetemes irodalom* fogalma magyarázatra szorul. Az *irodalom* értelmezésében Némethnél még tovább él a történetiség szelleme által áthatott hagyományos *historia litteraria* felfogása.⁷ Jegyzete bevezető részének első paragrafusában így határozza meg tárgyát: „Az irodalom története a tudományok és tudósok története; másként: hiteles elbeszélése a tudományok eredete s növeke-

désének, sőt időnkénti süllyedésének is [...] Az irodalom történetének körébe nem egyedül a tudományok, de a művészetek is tartoznak.” Ezt úgy kell értenünk, hogy az irodalom az emberiség szellemi felemelkedésének a tükré. Ahogyan ezt az a korabeli, a magyar irodalom történetét tárgyaló tankönyv is állítja, amelyiket a líceumban használtak: „Irodalomnak nevezzük valamely nép oly írott műveit, melyek az emberi szellem nyilatkozatait tüntetik elő. Az *irodalomtörténet* a fölkuatathatott ily írásműveket adja elő összefüggőleg s okfejtőleg.”⁸ Mind Németh kéziratának, mind pedig Környei tankönyvének a megfogalmazása eredetileg Toldy értelmezésére támaszkodik: „Irodalom alatt a nyelvben és írott termékekben nyilatkozó emberi szellem műveinek bizonyos öszvegét értjük; az *irodalom-történet* az ily művekben nyilatkozó szellem fejlődésének s működéseinek összefüggő és okfejtő előadása.”⁹ Toldynak ez a koncepciója korábbi eredetű, hiszen már az *Athenaeumban* kifejtette, hogy az „irodalom” szó logikai szempontból úgy alakult, mint a német Schriftentum, azaz megmaradt benne az írásbeliség jelentés.¹⁰ Németh erre az *Athenaeumbeli* értelmezésre támaszkodik, hiszen kéziratosa jegyzete korábbi, mint Toldy irodalomtörténete. Azt Környei tankönyve és Németh jegyzete is megengedi, hogy szigorú értelemben véve csak a szépirodalom lehetne az irodalomtörténet tárgya, de mivel Németh axiómaként kezeli, hogy az irodalom elszakíthatatlan a politikai és művelődésbeli változásoktól, a jegyzetben mindenütt ott találjuk az iskolarendszer, a szélesebb értelemben vett művelődés, a filozófia, a teológia, a történetírás és a természettudományok eredményeit is. Vagyis a szorosabban vett szépirodalom fejlődésének ebben a felfogásban nincsenek saját, autonóm törvényszerűségei. A változások mindig a szellem fejlődésének egészében állnak be. Ez még akkor is így van, ha Németh szerint az irodalom történetének „belsejét” az egyes művek tartalma és kölcsönös összefüggései alkotják (lásd a *Bevezetés* 3. §-ában megfogalmazottakat). A háttérben „az irodalomban nyilatkozó szellem fejlődése” mellett fellelhető az a történetfilozófia, amelyik ebben a korban az evangélikus iskolákban oktatott posztkantiánus bölcséletet jellemezte, és amelyre bizonyos fajta teleológiai szemlélet volt jellemző. Ez a teleológia Németh felfogásában az, „ami által az emberi nem első műveletlen állapotjából fölemelkedett polgári, szellemi, anyagi és erkölcsi műveltségre” (1. §).

Az *egyetemes* kifejezés is sajátos értelmezést nyer. Az idézett, Környei-féle tankönyv azt mondja, hogy „ha valamely népnél a fölkuatathatott bármi nyelven írt összes írásműveket fölvevessük tárgyul, akkor az irodalomtörténet *egyetemes*, ha pedig csak a nemzeti nyelven írtakat tárgyaljuk, akkor *nemzeti*”.¹¹ Ugyanez Toldy tankönyvében – amelyre Környei *expressis verbis* támaszkodik – ilyformán van megfogalmazva: „Az irodalmi történet [...] vagy kiterjed mindenre, mit az összes nemzet a tudományok és szóló művészetek bármely ágain és bármely nyelven előadott: s ekkor *egyetemesnek* neveztetik.”¹² Ennek az értelmezésnek a logikája tiszta és egyértelmű. Ugyanez a logika azonban alkalmazhatatlan Németh témájánál, amelyik az európai irodalom mellett felveszi a magyar (azaz nemzeti) irodalom történetét is. Az egyetemesség mikéntjére a jegyzet bevezetésének második paragrafusa ad némi választ, ahol Németh az egyetemes irodalommal a „részletes” és a „legrészletesebb” irodalomtörténetet állítja szemben. A „részleteshez” tartozónak véli például valamely kor irodalmának a leírását vagy pedig a szerzői biográfiát és a bibliográfiát. A „legrészletesebb” pedig az, amelyik „egy könyv kül- és belsorsával foglalkozik,

sőt gyakran csak egy szakasz magyarázatának történetét közli”. Vagyis azt mondhatjuk, hogy a „részletes” és „legrészletesebb” irodalomtörténet a filológia kérdéseit helyezi előtérbe. Az „egyetemes” jelző tehát egyrészt a *historia litteraria* hagyományának folytatásaként azt jelöli, amit fentebb Toldy és Környei, majd pedig később Beöthy Zsolt is megfogalmazott: „Valamely nemzet *egyetemes irodalma* magában foglalja az illető nemzet nyelvén készült elmetermékek összességét, ide számítva a szakszerű tudományos munkákat is.”¹³ Másrészt pedig arról van szó, hogy a jegyzetben valami olyasféle megközelítésnek a csíráival találkozunk, amelyik majd a huszadik századi szellemtörténeti iskola egyik képviselőjének, Joó Tibornak a „szinoptikus” felfogását vetíti előre. Ennek az állításnak az illusztrálásához ugorjunk előre a kézirat második részének hetedik fejezetéhez, ahol Németh a 18. és 19. század európai irodalmairól szól, és ahol a 29. §-ban az olasz, a spanyol, a portugál, a francia és az angol irodalomról a következőket fogalmazza meg: „Olasz, Spanyol és Portugalhonban a nemzeti irtalmat és tudósságot a XVIII-dik században sülyyedni látjuk, holott Frank és Angolországban, mind a szép, mind pedig a tudós irtalom dúsan fejlődnek. A frank irtalom majdnem egész Európára befolyást gyakorol, és a Spanyolok, Portugalok sőt Olaszokban (meg Németekben) is szorgos utánzókra talál. De a XVIII. század második felében ismét eredetiségre térnek vissza, és nemcsak a költészség, hanem a tudományoknak is majdnem minden ágai újonnan éledezni és fölvirágozni kezdenek. Leginkább elmaradtak a Spanyolok és Portugalok, kik mostoha körülményeiknél fogva csak nehezen haladhatnak a kor szellemével.” Az egyetemesség tehát azt jelenti, hogy Németh az általános összefüggéseket emeli ki, és ezekhez kapcsolja azokat a neveket, akik az adott kornak a jellegzetes képviselői voltak. Az idézett fejezetnél maradva, csupán sajnálni tudjuk, hogy Németh miért nem érvel konkrétan is az egyes szerzők besorolását illetően, hiszen a XVIII. századi angol prózaírók, mint például Swift és Fielding mellett említi Sterne nevét is, aki pedig a hagyományos irodalomtörténeti kézikönyvekből ki szokott maradni.¹⁴

Pedig egy ilyen névsor sajtóságos szerepet kaphat akkor, ha valóban érvényes az, hogy az egyetemes irodalomtörténet tanulmányozása bizonyos haszonnal is jár. Németh szerint ez a haszon a következő pontokba foglalható össze: 1. Meg tudjuk különböztetni a jó és a rossz könyveket. 2. A tanulásban az idő ökonómiájához vezet, „tehát mit kell a tanulásban követni, mit kell kerülni”. 3. A neves szerzők élet-történetének ismerete megszabadít bennünket az előítéletektől. 4. A jó példa utánzásra és versengésre sarkall. 5. Végezetül, de nem utolsósorban az irodalom történetéből kiismerszik az isteni teleológia, vagyis az, hogy a művelődés boldogsághoz és az igazi vallásosság terjedéséhez vezet. Ismét általánosítva: ezekben a pontokban az evangélikus iskola szellemisége jelenik meg, amelyik a 19. században minden oktatott tárgyon rajta hagyta a kézjegyet.

Mindenfajta irodalomtörténet egyik sarkalatos pontja a periodizáció. Ebből ugyanis kiderül, hogy az adott történet miben ragadja meg az irodalom irányváltásainak mozgatórugóit. Mivel Németh már kézírata bevezetésének első paragrafusaiban megállapítja, hogy a politikátörténet nagyon erősen befolyásolja az irodalom történetét, sőt, maga az irodalomtörténet a politikátörténet részét képezi, az ő periodizációja a társadalom- és politikátörténet, valamint a kultúrtörténet csomópontjaira támaszkodik. Az egyetemes irodalomtörténetnek három korszakát különbözte-

ti meg: „régikor” (i. e. 1500-tól i. sz. 300-ig), „középkor” (300–1436) és „újkor” (1436-tól a jegyzet születéséig). Az évszámokból kinyilvánul, hogy az első korszak – amelyen belül elválasztja egymástól a klasszikus görög filozófiát megelőző időszakot a későbbi, Augustus császár uralkodásáig terjedő, majd pedig az ezt követő, és Nagy Konstantin császárig nyúló kortól – valójában a kereszténység hivatalossá válásáig tart. A második korszak záró pontja egy fontos művelődéstörténeti dátum, a könyvnyomtatás felfedezése, amely az irodalom hordozójának, az írás reprodukálhatóságának a meghatározója. Ezzel veszi kezdetét az újkor, amelyben valóban egyetemessé válik a művelődés, és, ahogy Németh joggal és nagyon pontosan (és némi pátosszal fűszerezve) jegyzi meg, „a sajtó által létesülhetett egy igazi kiterjedt és fölvilágosodott közvélemény, miáltal sok nemes, igaz és jogos kifejtetik és megtartatik” (II. rész, 6. §.). Ez a megfogalmazás két nagyon fontos összefüggést fejez ki. Az egyik a „közvélemény”, amelyik a modernitás egyik hordozójává válik, a másik pedig egy szinte metafizikai meghatározottság, a folyamatosság („megtartás”) megléte. Addig ugyanis, amíg az irodalmi művek vagy csak egyedi darabok, vagy pedig nagyon kis számban léteznek nincs biztosítva a művek állandó fennmaradása, sem pedig az, hogy ezek a művek befogadókat kössenek össze, és virtuális közösségeket hozzanak létre. Ezeknek a közösségeknek viszont szabad társulásoknak kell lenniük, ezért nem véletlen az sem, hogy Németh – ami persze evangélikus voltából is adódik – kiemelten kezeli a reformáció tényét, minek következtében a gondolat szabadsága, azaz a szellem joga „az öngondolkozásra és igazságchozi szabad járuláshoz” (II. rész, 10. §.) megvalósulhatott. A 16. század ezért Németh felfogásában a nagy váltás százada, mert a felszabadult filozófiai, jogi és teológiai gondolkodás a nemzeti nyelvű irodalmak felvirágzásával, valamint a modern eszmék protestáns egyetemeken való terjesztésével párhuzamosan közvetve és közvetlenül is megváltoztatta az európai kultúrát.

Ezzel a képpel konfrontálva tanulságos Némethnek a középkori irodalomról és tudományosságról nyújtott képe. Ha elhagyjuk a kereszténység első időszakát és a patrisztika korát, amelyről Némethnek lesújtó véleménye van, és egyenesen belépünk az érett középkorba, akkor szerinte a következőkkel állunk szemben: a 12. századdal kezdődik valamiféle változás, mert ekkor lép fel Petrus Abelardus, és ugyanekkor „járnak föl s alá” Franciaország-szerte a trubadúrok, valamint megjelennek az arab gondolkodók (Averroes, Avicenna, Al Kindi), akik visszahozták Európába Arisztotelész filozófiáját. Németh – arányaiban – részletesen foglalkozik a korabeli európai egyetemekkel és a bennük folyó filozófiai és teológiai oktatással. A valódi áttörés azonban szerinte csak akkor jött el, amikor „a nemzeti költészség és nyelv kitűnő ápolókra nem talált” (II. rész, 4. fejelet 1. §.; a kiemelés Némethtől). Ezek között Franciaországban a trubadúrok, a németeknél pedig a „szerelem és mesterdalosok” (értsd: minnesängerek és mesterdalnokok) jártak elől. A trubadúrok közül nem nevez meg senkit sem, de a minnesängerek soraiból megemlíti Wolfram von Eschenbachot, Heinrich von Ofterdinget, Walter von der Vogelweidét és másokat. Velük egy helyen szól a *Nibelung-énekről* is. A korabeli irodalom legnagyobb hatású alkotóinak viszont Dantét, Petrarcat és Boccacciót tartja, „kik a nemzeti irodalom sajtószerű irányát határozottan és classicaik alakban fejték ki” (II. rész, 4. fejelet 1. §.). Igaz ugyan, hogy bemutatásuk nagyobb részét életrajzaik teszik ki, és hogy Németh a klasszikus műveltségüket a hagyományosnál többre becsüli, de azért azt is meg-

állapítja, hogy „a Decameron az olasz prózára az vala, mi Petrarca versei a költészségre” (II. rész, 4. fej. 2. §.).¹⁵ A hatástörténet szempontjából állapítja meg, hogy a 14. században több olyan irodalmár is élt és alkotott, akiknek művei túlélték korukat, a többiekről azonban nem éppen hízelgő véleménye van: „a hittanosok nagyobbára bárgyú fecsegők, a bölcsészek szórszálhasogatók, a történírók mesélők és költők csak csekély kivétellel haszontalanságok árulói voltak” (II. rész, 4. fej. 3. §.).¹⁶ Vagyis ha valami túlélte a középkort, akkor az a szépirodalom néhány jelentős műve volt, valamint az egyetemek, amelyek a reneszánszsal kezdődően tudós intézményekké váltak. Ebben a véleményben sűrített formában jelenik meg egyrészt a „sötét középkor” képzelete, másrészt kifejeződik a protestantizmus általában elítélő álláspontja a középkort uraló katolikus vallással szemben.

Németh nem szól *expressis verbis* a reneszánszról, de a 15. századi szellemi mozgalmakra kitér. A Konstantinápoly török elfoglalása után Itáliában letelepedett görög gondolkodók hatásához köti a klasszikus humanista műveltség fellendülését, és sorolja fel az ismert neveket: Mirandola, Ficino, Bonfini, Beccadelli (Panormita). Vallástörténeti okokból természetesen kitér Savonarola ténykedésére is, és arra, hogy Itália hatására jelentek meg a tudományosság új eszméi Európa más országaiban is. Mátyás király uralkodásának ezért külön paragrafust szentel, amelyen belül a budai és a gyulafehérvári tudós társaságok meglétét és a legismertebb írókat – Bonfinit, Galeottót, Geréb Lászlót, Vitéz Jánost, Janus Pannoniust és a többieket – tárgyalja. Janus Pannonius és Conrad Celtes (a budai Sodalitas litteraria Danubiana megalapítója¹⁷) kapcsán megjegyzi, hogy verseiket „némelyek az ezüst koru latin írók művei közé méltán sorolhatóknak állíták” (II. rész, 4. fej. 9. §). Negatívan ítéli meg azonban a magyarországi humanistákat amiatt, hogy nem nemzeti nyelven, hanem latinul írtak. A 14. századdal kezdődően az irodalom fejlődése szempontjából Németh fontos kritériumnak tekinti a nemzeti nyelv használatát. Ebben ugyancsak a protestáns szemlélet jelenik meg, amelyen belül a nemzeti elv mindig is fontos szerepet játszott. Ugyancsak az evangélikus szempont határozza meg azt, hogy a 15. és 16. századi gondolkodók közül a legnagyobb teret Erasmusnak, Luthernek és Melanchtonnak szenteli. A korabeli magyarok közül Dudith Andrást, Sylvester Jánost (Erdőssy János név alatt), Pesti Gábort és Heltai Gáspárt, az európai irodalomból pedig Ronsard-t, Tassót és Ariostót említi. A humanizmus legnagyobb hozadékának a filológia fellendülését, valamint azt tartotta, hogy ebben a korban fejlődésnek indultak a természettudományok (Tycho de Brahe, Kopernikusz).

Ahogy a periodizációs kérdéseknél is említettem, Németh a modernizáció folyamatát összekötötte a reformációval, a polgárosodással, a nemzeti nyelvek térhódításával, de főként azzal a váltással, amely a filozófiában mutatkozott a 17. századtól. Két paragrafust is szentel az újkori filozófia empirista és racionalista irányvonalának a bemutatására, és a modern filozófiatörténet-írás elfogadott elvei nyomán szögezi le, hogy az ismeret eredete és bizonyossága az a két kérdés, amelyek körül a viták forognak. Ebben az összefüggésben szól Baconról, Descartes-ról, Hobbesról, Locke-ról, Spinozáról és Leibnizről. Az európai irodalomból azokat a neveket sorolja fel, akik máig az irodalomtörténeti kánon részei, a magyarok esetében pedig Zrínyi, Gyöngyösi és Koháry mellé felsorakoztatja Liszti Lászlót is. A 17. századi magyarországi művelődési viszonyok ismertetésénél korrekt módon mutatja be a jezsuiták vezetete nagyszombati egyetem szerepét, mellette pedig felsorolja a je-

lentősebb gimnáziumokat is, amelyek közül kiemeli az eperjesi evangélikus iskolát, és annak neves filozófus-tanárát, Bayer Jánost. Itt tér ki a meglévő és a feltételezhetően létező könyvtárakra is, azzal a rendkívül figyelemreméltó megjegyzéssel, miszerint „történetíróink hanyagok azok feljegyzésében”. Tény, hogy az újkori magyarországi könyvtárak feltérképezése csak a huszadik században kezdődött el. Németh ezen kívül külön paragrafust szentel a 18. és a 19. századi közkönyvtárak bemutatásának, amiből kitűnik, hogy az egyetemes irodalom jegyzetei valóban a művelődéstörténetre fűzik fel az irodalom mozgását. Itt csak megismételhetem, hogy a jegyzetben szereplő 18–19. századi írók megegyeznek a jelenleg is működő kánon által felsoroltakkal. Némi eltérések a romantika képviselőinél vannak, de ott is inkább a szláv irodalmak esetében: a cseheknél például szerepel Dobrovský, Jungmann, Palacký, Šafárik, de hiányzik Mácha; az oroszoknál ott van tudósként Lomonoszov, íróként Petrov és Derzsavin, de nincs ott Puskin stb.

Összefoglalva tehát elmondható, hogy az egyetemes irodalomtörténet kézírata a mai szóhasználat szerint művelődéstörténetet nyújt.¹⁸ Ennek a művelődéstörténetnek az értelmezését meghatározzák az evangélikus művelődés alapeszméi, amelyek megfogalmazódtak az egyes iskolai programokban is. A protestantizmus ezek szerint két elven nyugszik. Ezek: a személyiség szabadsága és a haladás elve.¹⁹ Ezekre épül, és velük kapcsolódik össze a személyes hit, a tudományos eredmények elfogadása és a nemzeti eszme. Végeredményben a protestáns iskola célja, hogy a diákot szellemi önállóságra nevelje. Bizonyos szempontból arról van szó, amit Németh az egyetemes irodalom tanulásából fakadó „haszonról” mond. Németh a jegyzetében – kimondatlanul ugyan, de egyértelműen – annak alapján foglal állást és értékeli az egyes korok irodalmát és tudományosságát, hogy milyen mértékben járul hozzá ezeknek a céloknak a megvalósításához.

Németh következő kézíratos jegyzete, a *M(agyar) költészet története*²⁰ a bevezető részben a korabeli evangélikus iskolákban oktatott filozófia – főként annak pszichológiai részeként előadott – tételeire támaszkodik. Mit jelent ez? A kézirat első része (1–7. §) „a költészség nyelvének elméletét” nyújtja. A kiinduló pont az, hogy eltérő lelki képességeink – a képzetek (*Vorstellung*), az érzelmek és a vágyak – alapozzák meg a prózát, a lírát és a retorikát („ékeszszólás”-t), vagyis e három kifejezési módnak más-más nyelve van: „A költészség nyelvének megkülönböztető jellege az alanyi érzelmek előadásán nyugszik, és így a költészet nyelve eszmélt érzelmeinknek szóbeli érzékítése” (1. §). Figyelemre méltó az „eszmélt érzelem” kifejezés, ami oda mutat, hogy Németh szerint az érzelem sohasem nyilvánulhat meg közvetlenül, mert – természetét tekintve – „valami mélységes és megmérhetetlen” (2. §). Objektíválása tehát úgy működik, hogy a képzelőerő révén képzetekkel társul, alakot nyer. A képzelőerő mindig individuális, ezért ez határozza meg a „költői alanyiságot” (Németh szavával is élve: az „egymiséget”). Az utolsó lépésben a költő saját alanyiságán túllépve érzelmeit „eszményekre *emeli*, az egész művelt emberiségnek közbirtokává” teszi (5. §). Eddig a pontig Németh szintre pontról pontra követi az evangélikus gimnáziumokban e korban használt pszichológia-tankönyv elveit. Vandrák tankönyve²¹ a friesiánus filozófiaértelmezésből kiindulva mondja, hogy három alapvető „lelki tehetséggel” bírnak: az ismeretszerzés, az érzés és az „akarva cselekvés” képességével. Ezek kiképzése révén tökéletesedünk. A kiképzés céljai (értsd: eszményei) pedig az igazság, a szépség és a jóság. Az érzelmek eszmé-

nyekre való emelése (Németh) nem más, mint amit Vandrák általánosságában így fogalmaz meg: „Az *aesthetikai remek-elme* ama különös adomány, mely *aesthetikai* eszméket feltalálni s előadni képes.”²² Konkrétságában pedig ilyenformán ad elő: „Hogy azonban valaki oly költeményeket teremtsen, mellyekben ne csak magának, de más számosoknak is teljék kedvök: ahhoz különös lelki adományok szükségessé, névszerint *költői elme* (zseni) vagy is az *aesthetikai* eszmék tehetségének kitűnő ereje és élénksége; azután a *lángész*, vagy *szellem*, az az: a feltaláltaknak élő, világos és érdekes kifejezése; végre mindkettőnek kormányzója a *jobb izlés*, vagy is *aesthetikai* ítélet.”²³ Mivel a költemény hordozója a nyelv, e pszichológia-tankönyv kitér a nyelv filozófiai és esztétikai funkcióira is, amelyek ugyan egymással ellentétesek, de egymást ki is egészítik. A meghatározás szerint a nyelv esztétikai funkciói „a *széphangzás s hatékonyság*”.²⁴ Vandrák értelmezésében a hatékonyság az, amely megfelel az érzelem eredeti természetének, azaz az eszményekhez való kapcsolat után is visszautal saját eredetére. Ezek után nem meglepő, ha Németh jegyzetében a következő megfogalmazással találkozunk: „Valamely költői műdarab csak akkor érdemel igazi költély nevet, ha benne *eszményelt érzelem, dús képes és jó-hangzású nyelv uralkodik*.” Vagyis kettős kritériumnak kell beteljesülnie: a képzetek által szemlélhető érzelem eszményi szinten a széppel társul, kifejező eszközeit tekintve pedig „olyan nyelvel [...] amely külső szépsége miatt magában tetszik” (1. §). Többszörösen aláhúznám ezt az utolsó mondatot, hiszen benne nem más, mint a kanti szépségideál jelenik meg. Ami egy evangélikus iskolában nem nagy meglepetés, hiszen itt ekkor már legalább fél százada oktatták Kant filozófiáját. Viszont újdonság abból a szempontból, hogy Németh a „magában tetszés” fogalmát arra a költői nyelvre alkalmazza, amelynek akkortájt jobbra csak az eszköz jellegét hangsúlyozták ki. Itt viszont ez a nyelv önmaga céljává válik, azaz csupán a szép eszményének rendelődik alá.

De hogy azért egyetlen megfogalmazás nyomán túlságosan el ne ragadtassuk magunkat, és ne essünk a túlinterpertálás hibájába, jó, ha odafigyelünk magának a jegyzetnek a bevezető mondataira. Ezekből kiderül, hogy a legfontosabb cél az 1850-es évek elején még mindig a magyar nyelv pallérozása volt, vagyis a magyar költészet történetének ismerete a kéziratban is bőven idézett versrészletek elsajátításán és az irodalomtörténet-órákat kiegészítő írásgyakorlatokon volt. Németh ugyanis ezt mondja: „A kiművelt költői nyelv megalapítója a helyes folyóbeszédnek, s ennek pontossága, határozottsága ismét talpköve az igazi bölcselésnek” (*Bevezetés*).

Áttérve ezek után a kézirat második részére, amely „a magyar költészet történetének vázlatát” adja, ismételten, mindjárt az elején beleütközünk a periodizáció problémájába. Tudva azt, hogy Németh egyetemirodalom-értelmezése Toldy felfogásán alapult, kézenfekvőnek tűnt, hogy összehasonlításként Toldy azonos tematikájú kézikönyvét²⁵ vesszük elő. Németh kéziratos jegyzete az 1853/1854-es tanévre készült, Toldy könyve pedig az 1853/1854-es tanévben a pesti egyetemen tartott előadásainak az írott változata. Szembetűnő, hogy Németh három korszakot különböztet meg a magyar költészetben, Toldy azonban négy korszakról beszél: az első a kereszténység felvétele előtti időszak, a második a reformációig tart, a harmadik a 18. század közepéig („a nemzeti élet hanyatlása”), a negyedik pedig 1772-vel kezdődik. Németh ezzel szemben a magyar költészet előidejéről, majd a János

király halálától számított időszakról, végezetül pedig a magyar költészet „újonnan föléledéséről” beszél. Viszont ha kézbe vesszük Toldy negyedszázaddal korábban kiadott, német nyelvű kézikönyvét²⁶, akkor nem kis meglepetéssel vesszük tudomásul, hogy Németh nemcsak mintának használta Toldy művét, hanem egyszerűen magyarrá fordítva lemásolta azt. Toldy periodizációja a következő: 1. Vorzeit d. u. Poesie, 2. Die ungrische poesie von König Johann's Tod bis zu ihren Verfall, 3. Die ungrische Poesie seit ihrer Wiederauflebung. A három korszakon belül megkülönböztet alkorszakokat is, amelyeket Németh ugyancsak szolgálaián átvesz. Például a második korszakon („Második cikkely”) belül az első időszak elnevezése „Tinóditól Zrínyiig, vagy a történeti énekek időszaka”, a másodiké pedig „Zrínyitől a magyar költészet hanyatlásáig, vagy a hősköltemény időszaka”, ami teljesen identikus Toldy elnevezéseivel és témamegjelölésével.

Németh kézírata tehát Toldy kivonatolása, még a paragrafusokra való beosztás is csaknem teljesen megfelel Toldy alcímekbe szedett strukturálásának. Még az egyes szerzők besorolása is azonos, azzal a különbséggel, hogy míg Toldy kézikönyvében a költészettörténeti részt követi egy bő és reprezentatív szöveggyűjtemény, Németh az egyes szerzők mellett idéz versrészleteket. Vagy pedig olyanformán változtat mintáján, hogy például Faludit és Amadét külön paragrafuson belül mutatja be.

A valódi eltérés Toldy kézikönyve és Németh kézíratos jegyzete között a tanterv normáit követően alakult ki. Azt már említettem, hogy az irodalomtörténeti órákon stilisztikai gyakorlatokat is folytattak a diákok. Ezeket meg kellett alapozni valamilyen poétikai alapismeretekkel. Németh ezt úgy oldotta meg, hogy költészettörténetében ahhoz a korszakhoz, amelyikben az adott műfaj a magyar irodalomban megjelent, hozzátoldott egy-egy poétikai részt. Így a második cikkely második időszakának (1651–1760) részét képezi az „epikai vagy elbeszélő költély” és a „lantos költészség” műfaji bemutatása. Az elsők közül a „komoly hősköltemény”-t, a „tréfás hősköltemény”-t, a románcot, a balladát, a legendát, a „költői beszély”-t és a mesét; a másodikon belül pedig a dalt, az ódát (Németh fogalomrendszerében *dalma*²⁷), a himnuszt (solosma), a dithüramboszt, a rapszodiát, az elégiát (*alagya*), a heroidát, a kantátát és a szonettet (hangzatka²⁸) elemzi. A harmadik cikkely negyedik időszakához – *A magyar költészet az újjításharc óta* – a dráma leírását csatolja, amelyen belül még teatrológiai alapfogalmakat is említ. A múnemen belüli felosztás a hagyományt követi: tragédia (szomorújáték), vígjáték, színjáték („átmenet, középfaj a szomorújáték és a vígjáték között”) és opera (daljáték, *dalnya*²⁹). Mindegyik műfaj leírása pontos, megtoldva a világirodalomból és a magyar irodalomból ismert legjelentősebb szerzők neveivel.

Alighanem koncepcionális okokból vagy pedig az irodalomtörténet és a poétika egyes szakaszainak összeegyeztethetlenségéből kifolyólag a jegyzetből kimaradtak bizonyos poétikai alapfogalmak. Ennek pótlására Németh a jegyzethez csatolt még egy tízlapos *Függelék*et a következő címmel: *A vegyes költély-fajok, vagy: a költészség főneveinek pótlék osztálya*. Az első paragrafusban az idillel (pásztori költély) és a költői levéllel, a második paragrafusban a regénnyel, a novellával (beszély) és a mesével, a harmadik paragrafusban az allegóriával, a parabolával és a paramüthionnal, a negyedik paragrafusban a „beszélgetés és magánszólás”-sal, a szatírával, a paródiával és a travesztiával, végezetül pedig az ötödik paragrafusban

az epigrammával, valamint a rejtvényel (talány; *szótagtalány*, *betűtalány*, *szótalány*) foglalkozik. A meghatározások itt is pontosak, és a hagyományos poétikai szabályokat követik. Ugyanúgy, mint a megelőző részben, itt is megjelennek az egyes műfajokat reprezentáló szerzők nevei. A korabeli magyar kritika szellemében definiálja Németh a regény műfaját: „A *regény köre* a valódi élet minden árnyéklaival s így az emberek sorsát s kölcsönös viszonyát, mind a nyilván, mind a magán életben, költőileg vagy eszmélyítve adja elő. Az író előadásában nincs a valósághoz kötve, hanem egyedül a cselekvények s jellemek belső igazságához, a valóság s lehetőséghez” (3. §). Ez a meghatározás több-kevesebb pontossággal Bajza József 1833-as tanulmányának³⁰ a gondolatait ismétli meg. Bajza is a jellemábrázolást tartotta a regény lényegének, és amellett érvel, hogy a regényírónak nem a prózai valóság hű másolatát kell visszaadnia. A cselekmény egységét is fontosnak tartotta, akárcsak Jean Paul, aki nemcsak Bajza dolgozatának egyik inspirátora, hanem Németh egyik eszmei tanítómestere is volt. A Bajzához és Toldyhoz való kapcsolódás azt is demonstrálja, hogy Németh irodalmi horizontját erősen meghatározta az *Athenaeum* szerzőinek szemlélete.

Korábbi (és ennek a dolgozatnak az elején idézett) írásomban azzal a sommás meghatározással éltem, hogy Németh irodalomtanári tevékenységében megnyilvánul a váltás a hagyományos *historia litterariá*ról a nemzeti szemlélet felé.³¹ Nos, ezt az állítást most – a bemutatott és elemzett kéziratok ismeretében – úgy pontosítanám, hogy az egyetemes irodalom értelmezésében egy történeti felfogással modifikált *historia litterariá*val, és az egyetemes – nemzeti kontrapozíciójára kihegyezett művelődéstörténeti képpel találkozunk. A nemzeti eszméje itt a történelmi fejlődés télozszaként és az evangélikus pedagógia eszményeként megjelenő ideál formájában képez bizonyos értékelő horizontot az egyes irodalmi művek elbírálásához. (Példaként itt ismét utalhatok arra, ahogyan Németh a humanista neolatin költészetet értékelte.) A magyar költészet történetének bemutatásában pedig Németh már egyértelműen Toldy álláspontján van. Ami nem volt egyedi kivétel ebben a korban.

Jegyzetek

1. Mészáros András: A magyar nyelv és irodalom oktatása a Pozsonyi Királyi Akadémián és a Pozsonyi Evangélikus Líceumban a XIX. században. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 6. évf. (2004) 2. sz. 3–20. p.
2. *Magyar chrestomathia, vagy jeles magyar írók némelly válogatott darabjaik*. Pozsony, 1842.
3. Németh életrajzát lásd Németh Sándor tanár életrajza. In *Értésítő a pozsonyi ágostai hitvallású evangélikus főiskoláról 1864–865-dik tanévben*. Pozsony, 1865, 18–24. p.
4. 26 darab negyedréfűzet, az első 6, a második 8, a többi 4 lappal. Az első fűzethez címlap van kötve, az utolsó fűzetnek csak az első lap rektóján van szöveg. Ehhez csatlakozik még egy függelék 3 lappal, amely a *Néhány kitünőbb görög író jeles kiadásai és fordítása* címet viseli (A volt líceumi könyvtár kéziratára, Ústredná knižnica SAV, Bratislava, fasc. 109). (A jegyzet szövegében váltakozva és értelmezés nélkül hagyva használja Németh az „irodalom” és az „iralom” kifejezéseket.)
5. 11 darab negyedréfűzet, fűzetenként 8 lappal. Az első fűzethez címlap is van fűzve. Belül tartalomjegyzék, amely részekre, azokon belül fejezetekre és paragrafusokra oszt-

- va adja a kézirat tartalmát (A volt líceumi könyvtár kéziratára, Ústredná knižnica SAV, Bratislava, fasc. 65).
6. A margináliák csökkenése ugyan áttekinthetőbbé teszi a szöveget, de ugyanakkor elvesznek bizonyos információk. Példának hozhatom fel az utolsó paragrafus a 19. századi magyar tudomány történetével foglalkozó részét. Az első kéziratban Németh a margón külön említi a korabeli magyar matematikusokat, filozófusokat, természettudósokat és történészeket, a másodikban ezek közül kiesnek a korábban felhozott filozófusok (Szontagh Gusztáv, Köteles Sámuel, Fejér György, Purgstaller József). Hasonlóképpen az első kéziratban, margón kiemelve kapjuk Kant, Fichte, Schelling és Hegel alapos filozófiai tudásra valló elemzését, mindez viszont a második kéziratban hiányzik. Itt nincs rá mód, de érdemes volna leltárba szedni Németh magyarított filozófia terminusait is, mert tanulságos adalékkát kapjuk a 19. századi terminológiai fejlődésnek. Az említett margóra tett jellemzésben például Németh lefordítja Hegel ominózus mondatát a valóságos és az ésszerű kapcsolatáról ebben a formában: „Azt, ami van megérteni, mert ami van, okosság” (II. rész, VII. fej. 29. §).
 7. Nem véletlen, hogy az egyetemes irodalomtörténet segédeszközeiként csaknem kizárólagosan 18. századi kézikönyveket sorol fel, olyan szerzőktől, mint például Daniel Georg Morhof vagy pedig Christoph Heumann és Johann Albert Fabricius.
 8. Környei János: *A magyar nemzeti irodalomtörténet vázlatja*. Pest, 1861, 4. p.
 9. Toldy Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története*. Pest, 1852, 13. p.
 10. Schedel Ferenc: Szóbirálatok. *Athenaeum*, 1841. II. 79. p. Idézi Korompay H. János: *A „jellemzetes” irodalom jegyében. Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*. Budapest, Universitas Könyvkiadó, 1998, 29. p.
 11. Környei: i. m. 4. p.
 12. Toldy Ferenc: i. m. 14. p.
 13. Beöthy Zsolt: *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése*. 1. köt. Budapest, 1903, 3. p.
 14. A Németh jegyzetét megelőző korból Szalay László recenziójában (Jósika Miklós regényei. Abafi – Zólyomi. In *Tudományos Gyűjtemény*, 1836, 6. köt. 113–120. p.) emeli ki Richardson, Swift és Sterne munkásságát.
 15. Megjegyzendő, hogy az 1846–1847-es kézirat részletesebben számol be mind Dante, mind pedig Petrarca és Boccaccio életéről és munkásságáról. A hangsúlyokban azonban nincs eltérés.
 16. A „történyíró” Németh szóhasználatában történészt jelent.
 17. Németh „Sodalitas litteraria Hungarorum”-nak nevezi a társaságot.
 18. A korabeli iskolai rend alapján ennek a tárgynak az oktatása heti két órában történt, úgy, hogy az adott óraszámom belül magyar írásgyakorlatokat is beiktattak a tanrendbe. Ezt figyelembe véve, ez a jegyzet szolid tudáshátteret biztosíthatott a diákoknak a művelődés alapvető összefüggéseinek az elsajátításához.
 19. Lásd Szelényi Ödön: *A protestáns pedagógia eszméje*. Eperjes, 1908, 6. p.
 20. Öt darab negyedréfűzet, 8 lappal és egy darab negyedréfűzet 16 lappal (az utóbbi utolsó négy lapja üres) az 1853/1854-es tanévből (A volt líceumi könyvtár kéziratára, Ústredná knižnica SAV, fasc. 135).
 21. Vandrák András: *Lelkileges embertan, vagy is psychikai anthropologia – Enchiridion anthropologiae psychicae*. Eperiesini, 1841; és ennek a tankönyvnek a tiszta magyar változata: Uó: *Lélektan. A bölcsészettanuló ifűség számára*. Lócse, 1842.
 22. Vandrák: *Lelkileges embertan...* 192. p.
 23. Uo. 114. p.
 24. Uo. 90. p.
 25. Toldy Ferenc: *A magyar költészet története*. Pest, 1854.
 26. Toldy, Franz: *Handbuch der ungrischen Poesie*. Bd. 1–2. Pesth und Wien, 1828.
 27. A „dalma” szót ebben az értelemben semmilyen szótárunk sem ismeri.

28. A „hangzatka” a szonett értelmében megjelenik Kunoss Endre *Szöfűzérében* (lásd Szily Kálmán: *A magyar nyelvújítás szótára*. Budapest, 1902, 121. p.), valamint Ballagi Mór: *A magyar nyelv teljes szótára* (1. köt. Pest, 1873, 526. p.) című művében.
29. A „dalnya” az opera értelmében ismeretlen minden szótárunk számára.
30. Bajza József: A román-költésről. *Kritikai Lapok*, 1833, 3. köt. 1–64. p. (Későbbi kiadása Bajza József: *A regény-költészetéről*. In *Bajza József munkái*. Sajtó alá rendezte Négyesy László. Budapest, Franklin, 1904.) Bajza regényelméletéről lásd még Fenyő István: *Valóságábrázolás és eszményítés. Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1830–1842*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990, 352–370. p.
31. Lásd Mészáros András: *A magyar nyelv és irodalom oktatása a Pozsonyi Királyi Akadémián és a Pozsonyi Evangélikus Líceumban a XIX. században*. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 6. évf. (2004) 2. sz. 15. p.

ANDRÁS MÉSZÁROS

THE TEACHER OF LITERATURE, SÁNDOR NÉMETH

The study introduces the work of Sándor Németh (1911–1865), teacher of the evan-gelic lyceum in Bratislava, analyzing his manuscript note on universal literature history in detail that based on literature interpretation of Ferenc Toldy. At Németh „universal literature history“ actually means cultural history, of which interpretation is defined by basic principles of evan-gelic culture: the freedom of personality and the principle of development. Personal faith, accepting scientific results and national ideology are what it is built on and joins with. After all, the goal of the Protestant school is to teach the students to spiritual independence.